

Christelijke sporen in de Nederlandse politiek De verhouding tussen ChristenUnie, SGP en CDA

Hans Vollaard

Sinds de oprichting van de voorgangers van de ChristenUnie heeft het christendom behoorlijk aan directe invloed in de Nederlandse politiek ingeboet. De Nederlandse natie is minder als christelijk te boek komen te staan. Partijen van christelijke origine hebben sinds 1967 niet meer een meerderheid in de Tweede Kamer weten te behalen.¹ Daarnaast leiden die partijen steeds minder hun programma regelrecht uit het christelijke geloof af. De klassieke politieke tegenstelling tussen seculiere en christelijke partijen, vooral zichtbaar bij kwesties als abortus, euthanasie, zondagsrust en homohuwelijk, tekent het partijstelsel nauwelijks nog. Bovendien zijn steeds minder mensen kerklid, bezoeken steeds minder mensen kerken, en gebruiken steeds minder mensen religie als argument om voor een partij te stemmen. De relevantie van het christendom is voor natie, partijstelsel, partijen en kiezers afgenomen. En als een religie aandacht in de Nederlandse politiek heeft gekregen in de laatste jaren, dan is dat vooral de islam geweest.

De vraag in deze bijdrage is welke sporen van het christendom aan het begin van de 21ste eeuw nog zichtbaar zijn in de Nederlandse politiek, en met name in hoeverre het christendom nog zijn stempel drukt op de verhoudingen tussen de ChristenUnie, de SGP en het CDA. Voor het antwoord op deze vraag komt eerst aan de orde welke invloed het christendom nog heeft op de Nederlandse kiezersmarkt, en op de electorale concurrentie tussen deze drie partijen in het bijzonder. Daarvoor wordt vooral gebruikgemaakt van gegevens uit het onderzoek *God in Nederland* en het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO). Vervolgens is de focus gericht op de partijpolitieke arena: hoe is de samenwerking tussen het drietal? Daarvoor is vooral gebruikgemaakt van de twee kranten die de partijen nauwlettend volgen, het *Nederlands Dagblad* en het *Reformatorisch Dagblad*, en van interviews met betrokkenen uit de drie partijen.²

De ChristenUnie, de SGP en het CDA zijn partijen van christelijke origine. De Bijbel en de christelijke geschriften (zoals encyclieken en de Drie Formulieren van Enigheid) vormen meer of minder een inspiratiebron voor hun verkiezingsprogramma's. Het christendom laat echter ook indirect zijn sporen na. Ook al zijn niet-christenen zich het niet altijd meer bewust, hun gebruiken, gewoontes,

waarden en normen vloeien deels voort uit het christelijke verleden van Nederland. Denk alleen al aan de zondag en de feestdagen. Ter afronding van deze bijdrage komt daarom aan de orde of dit 'cultureel christendom' een basis geeft voor andere partijpolitieke verhoudingen, nu in de discussie over de nationale identiteit ook seculiere partijen als vvd en pvv (weer) expliciet verwijzen naar het christendom als bron van de Nederlandse natie. Daarvoor bieden uitlatingen van betrokken politici een indruk.

Christendom op de Nederlandse kiezersmarkt: 2000-2009

Steeds minder christenen en godsdienstigheid

Welke rol speelt het christendom in het eerste decennium van de 21ste eeuw nog op de kiezersmarkt? De laatste jaren is regelmatig te horen dat religie terug van weg geweest is in Nederland. Dat gaat in ieder geval niet op voor het aantal kerkleden, zo blijkt uit het onderzoek *God in Nederland*.³ Het aantal buitenkerkelijken is tussen 1996 en 2006 gegroeid van 53 procent tot 61 procent van de Nederlandse bevolking. In 2006 is van de jongeren tussen de 17 en 24 jaar zelfs 69 procent buitenkerkelijk. Van de bijna 40 procent kerkelijke Nederlanders behoort driekwart tot de Katholieke Kerk (4,5 miljoen leden) en de Protestantse Kerk in Nederland (PKN; 2 miljoen leden). Die kerken zullen naar verwachting verder krimpen. Kerkleden vormen dus geen electorale groeimarkt, ook omdat onder kerkleden verhoudingsgewijs meer ouderen zijn. Alleen kleine groeperingen met een orthodox-christelijke, evangelische en/of allochtone achtergrond zijn in de afgelopen decennia gegroeid, ook al lijkt de toename bij de meer traditionele groeperingen (gereformeerd en reformatorisch) af te vlakken.⁴

Niet alleen het aantal kerkleden, maar ook de godsdienstigheid van de kerkleden neemt af. Het aandeel praktiserende katholieken onder de Nederlanders is gedaald van 11 procent in 1998 naar 7 procent in 2006; voor de protestanten is dat gezakt van 10 procent naar 8 procent.⁵ Van de katholieken bezoekt nu nog een vijfde deel regelmatig de kerk, terwijl twee vijfde deel van de PKN-leden dat zegt te doen.⁶ Leden van de kleine groeperingen zijn wel geregelde kerkgangers. Zij hangen bovendien meer dan gemiddeld traditionele christelijke opvattingen aan. Dat geldt voor PKN'ers al in mindere mate. Katholieken zijn in hun opvattingen zelfs minder orthodox dan de gemiddelde Nederlander.

De mate van godsdienstigheid is van politiek belang. Kiezersonderzoeken laten door de jaren heen zien dat er een verband is tussen kerkelijkheid van kiezers en de manier waarop zij partijen van links naar rechts rangschikken.⁷ Hoe regelmatiger kiezers naar de kerk gaan, des te meer die ordening bepaald lijkt te zijn door religieuze in plaats van sociaaleconomische kwesties. Religie is verder vooral bij regelmatige kerkgangers van invloed op partijkeuze, opkomst bij verkiezingen en opvattingen ten aanzien van bijvoorbeeld euthanasie, homohuwelijk en zondags-

rust – kwesties die overigens door de gemiddelde Nederlandse kiezer niet of nauwelijks als de belangrijkste problemen worden gezien.⁸ Trouwere kerkgangers zijn vooral onder de leden van de gereformeerde kerkgenootschappen en de PKN te vinden. Die blijken eveneens andere prioriteiten te stellen dan de gemiddelde Nederlandse kiezer. Gereformeerden en PKN'ers (dit verwarrend onderscheid is van het Centraal Bureau voor de Statistiek) zien meer dan andere kiezers waarden en normen als nationaal probleem, en in mindere mate ook criminaliteit.⁹

Het christendom is dus nog altijd relevant op de kiezersmarkt, maar zijn directe effect wordt steeds zwakker door het dalend aantal kerkleden en de afgenomen godsdienstigheid. Het verminderde belang van het christendom blijkt nog op een andere manier. Steeds minder Nederlanders vinden dat godsdienst en politiek samen mogen gaan, van 20 procent in 1996 naar 15 procent in 2006.¹⁰ En van de kerkleden vindt nu een derde dat religie een privéaangelegenheid behoort te zijn. In 2002 heeft nog maar 11 procent van de Nederlandse bevolking een voorkeur voor een politieke partij op godsdienstige grondslag, waar dat in 1980 nog 25 procent was. Van de kerkleden heeft in 2002 nog 26 procent een dergelijke voorkeur.

Partijen die een politiek program voeren dat expliciet is geënt op het christelijke geloof, kunnen dus bij steeds minder Nederlandse kiezers terecht. Overigens zou het christendom wel indirect invloed kunnen blijven hebben op kiezers. Seculiere partijen hebben vooral sinds 2006 in de verkiezingscampagnes of partijprogramma's verwezen naar het christendom als bepalend element van de identiteit van de lokale en nationale gemeenschap. De SP verweefde bijvoorbeeld christelijke elementen in haar gemeenschapsdenken. Tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 bleek dat uit het optreden van een gospelkoor en een voormalig priester op het partijcongres.¹¹ Daarnaast hebben de PVV en de VVD het christendom betiteld als bron van de Nederlandse natie in de discussie over de Nederlandse identiteit (zie verder hieronder). De electorale wervingskracht van dergelijke referenties aan het christendom kent echter haar grenzen: een tweederde-meerderheid van de Nederlanders vindt namelijk dat godsdienst en politiek gescheiden dienen te zijn.¹²

Partijkeuze van christenen

De relevantie van het christendom neemt dus af op de Nederlandse kiezersmarkt. De vervolgvraag is wat de nu nog overgebleven kerkleden stemmen. Van de slinkende groep praktiserende katholieken kiest tussen 1998 en 2006 de helft tot twee derde voor het CDA. Voor wat betreft praktiserende protestanten fluctueert dat tussen minimaal 44 procent in 1998 tot maximaal 61 procent in 2003.¹³ In 2006 is 15 procent van de Nederlandse kiezers van PKN-huize. Daarvan komt twee vijfde uit bij het CDA. Van de 23 procent katholieke kiezers kiest ruim een derde die partij.¹⁴ Het CDA verwerft in 2002 en 2003 ook ruim steun van leden van de Christelijk-Gereformeerde en Nederlands-Gereformeerde Kerken, twee kleine

orthodox-christelijke groeperingen van neocalvinistisch-gereformeerde snit.¹⁵ In de verkiezingen van 2006 is dat minder het geval.

Ondanks pogingen van de ChristenUnie om katholieke kiezers te mobiliseren, stemt minder dan een procent van hen in 2006 op deze partij. Haar aanhang bevindt zich vooral onder de naar schatting 840.000 protestanten die behoren tot de rechtervleugel van de PKN, neocalvinistisch-gereformeerde kerkgenootschappen en evangelische en charismatische kringen. De SGP krijgt voornamelijk steun uit de groep van circa 221.000 zogeheten bevindelijk-gereformeerden, die in diverse kleine orthodox-christelijke groeperingen en de PKN te vinden zijn.¹⁶ Naast partijen van christelijke origine weten ook seculiere partijen als de PVDA en (in mindere mate) de VVD en de SP onder de leden van de PKN en andere protestantse kerkgenootschappen steun te verwerven. Het is lastig een indruk te geven van wat het kiesgedrag is van de naar schatting 842.000 niet-westerse allochtonen met een christelijke achtergrond.¹⁷ De indruk is dat als zij al (mogen) stemmen, zij dat op de PVDA maar ook wel op de ChristenUnie en het CDA doen.¹⁸

Electoraal wervingskracht van partijen van christelijke origine

De overgebleven, vooral praktiserende, christenen komen bij de stembus dus nog vaak uit bij partijen van christelijke origine. Maar concurreren die partijen nu nog vooral met elkaar om christelijke kiezers? In 2002 en 2003 ondervindt de ChristenUnie inderdaad vooral concurrentie van het CDA, dat op dat moment geleid wordt door de gereformeerde Jan Peter Balkenende, die hoge sympathiescores kent in ChristenUnie- (en ook SGP-)kringen. Potentiële ChristenUnie-kiezers geven in het NKO 2002/2003 aan dat de kans hoog is dat ze op het CDA stemmen, en dat is ook uit hun daadwerkelijke stemgedrag gebleken. Vooral voormalige RPF-kiezers stemmen bij die verkiezingen op het CDA; voormalige GPV'ers blijven de ChristenUnie wel grotendeels trouw. Een beperkt deel van de potentiële ChristenUnie-kiezers stemt in 2002 op SGP; in 2003 nauwelijks, zo blijkt uit het NKO 2002/2003.¹⁹

De potentiële SGP-kiezers in het NKO 2002/2003 geven aan dat zij hun partij trouw blijven, maar anders nog een stem op de ChristenUnie en in mindere mate het CDA overwegen. Die loyaliteit is minder in de Kamerverkiezingen van 2006: dan gaat van de staatkundig-gereformeerde kiezers uit 2003 een kleine 10 procent naar het CDA (circa 10.000 stemmen) en een kleine 15 procent (zo'n 15.000) naar de ChristenUnie. In 2002 en 2003 zien CDA-kiezers de ChristenUnie nauwelijks als stemoptie. In 2006 weet de ChristenUnie echter zo'n 95.000 vroegere CDA-kiezers te werven, naast ongeveer 20.000 voormalige GroenLinks-kiezers. In 2006 houdt de ChristenUnie ruim 90 procent van haar kiezers uit 2003 vast (circa 195.000), zo blijkt uit het NKO 2006.

Er is dus electoraal verkeer tussen de ChristenUnie enerzijds en de SGP en het CDA anderzijds. Voor CDA is echter de VVD de grote concurrent geweest in alle verkiezingen gedurende het bestaan van de ChristenUnie. Kiezersonderzoekers,

zoals Joop van Holsteyn en Galen Irwin, identificeren het traditionele christendemocratische electoraat aan de hand van het aantal kiezers dat euthanasie wil verbieden; zo'n medisch-ethische kwestie is immers voor christelijke partijen belangrijk (geweest).²⁰ Dat is in 2006 nog een groep van meer dan 8 procent van de Nederlandse kiezers (tegen 14 procent in 2002). De ChristenUnie en de SGP weten in 2006 gezamenlijk voor het eerst veel meer kiezers in die groep te werven dan het CDA (de helft tegen een kwart). Het tweetal weet echter buiten die groep nauwelijks tot geen kiezers aan zich te binden; het CDA juist wel. Deze partij is in de 21ste eeuw in staat gebleken zowel onder het klassieke sociaaldemocratische en liberale als onder het ongebonden kiezerspubliek aanzienlijke steun te verkrijgen. Het CDA slaagt er zo dus in een breed kiezerspubliek aan zich te binden.

De krimp van de klassieke christendemocratische achterban heeft consequenties voor de conflictlijnen onder de Nederlandse kiezers. De religieuze dimensie is nog tot 1998 het belangrijkste voor de partijevaluaties van de gemiddelde kiezer, maar in de verkiezingen daarna verliest deze aan relevantie. Sindsdien zijn de tegenstellingen in culturele kwesties en de sociaaleconomische tegenstelling van belang geworden voor het stemgedrag van de Nederlandse kiezer.²¹ Voor kiezers van de ChristenUnie en de SGP blijft euthanasie wel een issue van relatief grote betekenis, ook in 2006. Dat onderwerp is eveneens voor kiezers van de PVDA, de VVD en in 2006 ook de SP van enige betekenis. Voor de CDA-kiezers speelt het nog zeker mee tot en met 2003, maar in 2006 heeft het issue van euthanasie nauwelijks meer effecten op hun stemgedrag. Dat duidt ook op de bredere wervingskracht van het CDA, buiten medisch-ethische kwesties om.

Kiezers gebruiken vaak de termen links en rechts om de onderlinge verhoudingen tussen partijen aan te duiden. De invulling van deze begrippen verschilt echter van kiezer tot kiezer. Kerkelijke kiezers ordenen partijen anders dan niet-kerkelijke kiezers. Uit de geaggregeerde resultaten van de rangschikkingen in de kiezersonderzoeken sinds de jaren tachtig is er niettemin een indruk te geven van de relatieve positie van de ChristenUnie (en haar voorgangers GPV en RPF). Regelmatig is te horen dat deze partij links zou zijn. Dat valt echter nadrukkelijk te nuanceren. Kiezers die zichzelf als links beschouwen, komen nauwelijks uit bij de ChristenUnie, en net zomin overigens bij de SGP en het CDA. Wel plaatst de gemiddelde kiezer de ChristenUnie (en haar voorgangers) sinds de jaren tachtig steeds minder rechts. Vanaf 1998 wordt het CDA juist steeds rechtser geplaatst, in 2006 voor het eerst ook rechtser dan de ChristenUnie.²² Ook de zelfplaatsing van kiezers van de ChristenUnie en haar voorgangers verschuift van behoorlijk rechts in de jaren tachtig naar het midden bij de meer recente verkiezingen. In 2002 hebben ChristenUnie-kiezers bovendien een voorkeur voor een regering met het CDA en de meer linkse PVDA; bij de CDA-kiezers is dat enigszins en met name bij SGP-kiezers is dat veel minder het geval. Dit alles geeft aan dat de ChristenUnie en haar kiezers niet zozeer links zijn geworden als wel minder rechts, en ook minder rechts dan het CDA en de SGP zijn geworden. Deze verschuivingen lijken aan te geven dat de ChristenUnie en haar kiezers op de religieuze dimensie een mildere positie innemen

(en dus minder geneigd zijn euthanasie te verbieden), maar ook dat zij op andere dimensies (zoals de sociaaleconomische) minder naar rechts neigen dan CDA en SGP.

Waar de religieuze dimensie onder het Nederlandse electoraat sinds het eind van de jaren negentig geleidelijk aan kracht inboet, geldt voor kiezers aan het begin van dat decennium integratie als een belangrijk nationaal probleem. In de partijkeuzes krijgt dat thema ook steeds meer gewicht. In de Kamerverkiezingen van 2002 komt dat nadrukkelijk tot uiting in de keuze voor de Lijst Pim Fortuyn (LPF), die door kiezers vooral wordt geassocieerd met kritiek op het toenmalige immigratie- en integratiebeleid. Onder het gekrompen klassieke christendemocratische kiezerspubliek blijkt in 2006 driekwart er voorstander van te zijn dat immigranten zich aan de Nederlandse cultuur aanpassen.²³ Het NKO 2006 laat zien dat de electorale achterban van de ChristenUnie gelijkelijk verdeeld is in een groep die aanpassing bepleit, een groep die vindt dat migranten hun cultuur kunnen behouden en een groep die daar tussenin zit.

Hetzelfde NKO geeft ook aan dat een kwestie als de toelating van asielzoekers nagenoeg geen uitwerking heeft op de keuze van de kiezers van de ChristenUnie dan wel de SGP. Dat geldt ook voor een onderwerp als inkomensverschillen. Zoals vermeld blijft euthanasie voor hen wel een issue van betekenis. Dat toont aan dat vooral de religieuze dimensie van belang blijft in het stemgedrag van de kiezers van deze twee partijen. Het CDA concurreert nog wel met de ChristenUnie en SGP om de slinkende groep kiezers die gevoelig is voor de religieuze dimensie. De electorale wervingskracht van het CDA ligt nu echter op andere dimensies. Het traditionele christendom drukt zo dus steeds minder een stempel op de Nederlandse kiezersmarkt. Niet alleen daalt het aantal (participerende) kerkleden onder de kiezers en slinkt de steun voor politiek die op een expliciet christelijke grondslag staat, maar ook verliest een klassiek christelijk thema als euthanasie aan belang in het stemgedrag van kiezers.

Politieke samenwerking tussen partijen van christelijke origine

Religieuze dimensie goeddeels geneutraliseerd

Het is duidelijk: het christendom laat steeds minder direct sporen na in het Nederlandse electoraat en in de verkiezingsstrijd. Hoe is dat nu in de partijpolitiek? Werken partijen van christelijke origine nauwer met elkaar samen? Voor een antwoord op die vraag is een terugblik naar 1994 nodig. De Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar vormen een belangrijk breukpunt in de Nederlandse politiek. Na een drastisch verlies van twintig zetels verdween het CDA toen naar de oppositiebanken. Na een verdere terugval in zetels in 1998 trof het andermaal hetzelfde lot. De seculiere paarse coalitie van PVDa, VVD en D66, de eerste coalitie sinds lange tijd zonder een partij van christelijke origine, verruimde de mogelijk-

heden tot euthanasie en legaliseerde prostitutie en het homohuwelijk. Ook konden de winkels op zondag vaker open zijn. Het CDA wees die voorstellen af, maar wenste die vervolgens niet terug te draaien. Het zag daar geen kans toe en vreesde bovendien zichzelf anders uit te sluiten van toekomstige regeringsdeelname.²⁴ Op deze wijze neutraliseerde het CDA goeddeels de klassieke tegenstelling in de partijpolitieke arena tussen christelijke en seculiere partijen, die vooral bij dergelijke kwesties naar voren komt (de welbekende antithese).²⁵ De religieuze dimensie heeft dus niet alleen electoraal, maar ook partijpolitiek drastisch aan belang ingeboet, nu feitelijk alleen nog de kleine ChristenUnie en SGP zich niet willen neerleggen bij de huidige wetgeving en het beleid ten aanzien van ethische kwesties.

Op grond van de partijprogramma's is te zien dat de Kamerverkiezingen van 2002 vooral in het teken stonden van de sociaaleconomische tegenstelling en een nieuwe tegenstelling over de vraag of de Nederlandse natie één of meerdere culturele gemeenschappen moet kunnen herbergen.²⁶ Vooral onder leiding van Balkenende schoof het CDA verder op naar het monoculturele kamp om de kans op regeringsdeelname te vergroten met een partij als de LPF.²⁷ Daarbij baseerde Balkenende zich op het zogeheten gemeenschapsdenken, een politiek gedachtegoed dat door het Wetenschappelijk Instituut van het CDA in de jaren negentig was uitgewerkt. In Balkenendes visie moeten de waarden en normen van de nationale gemeenschap niet langer direct worden afgeleid uit het christelijk geloof, maar uit een maatschappijbrede discussie in die gemeenschap zelf.²⁸ Door de historie van de Nederlandse natie laat het christendom nog wel zijn sporen na in die waarden en normen.²⁹ Zo maakte Balkenendes CDA de band tussen zijn gedachtegoed en het christendom lossier zonder helemaal in seculiere politiek te vervallen, een vorm van *unsecular politics*.³⁰ Of zoals het CDA-Kamerlid Jan-Jakob van Dijk zijn partij heeft omschreven: 'een seculiere partij die zich door de Bijbel laat inspireren'.³¹

In de jaren negentig bestond er tussen (vooral protestantse) fractieleden van de partijen van christelijke origine (CDA, RPF, GPV, SGP) een gevoel van verwantschap door een gedeelde religieuze achtergrond, zo laten de geïnterviewden weten. Dat kwam met name tot uitdrukking bij zogeheten ethische kwesties als abortus en euthanasie, waarin die partijen een standpunt innamen dat afweek van dat van de paarse coalitie. De verkiezingen van 1994 resulteerden echter in een geleidelijke verwijdering tussen vooral de RPF en de SGP, en ook tussen de RPF en het CDA. Dat lag onder meer aan de toenmalige fragmentering van de Tweede Kamer. Tussen 1977 en 1994 waren twee partijen in principe voldoende om een parlementaire meerderheid te vormen. Sinds 1994 kunnen kleine partijen zoals de RPF vaker een wetsvoorstel of een regering aan een meerderheid helpen. Hun inhoudelijke speelruimte is evenwel beperkt. Alleen voor aangelegenheden waarbij er 'toevallig' overeenstemming is in de standpunten van een kleine partij met anderen, kan die kleine partij aan een meerderheid bijdragen.

De nieuwe RPF-leider Leen van Dijke ging vanaf 1994 actief op zoek naar die toevallige meerderheden, bijvoorbeeld om de kerncentrale van Borssele te sluiten en de zondagsopening van winkels te beperken. Dat week af van de meer getuigende

stijl van zijn voorganger Meindert Leerling. Van Dijke was ook selectiever en politiker dan de SGP en het GPV, die gewoonlijk zo breed en degelijk mogelijk de parlementaire agenda trachtten te volgen. Van Dijke hechtte verhoudingsgewijs meer belang aan het politieke resultaat dan aan het leveren van een inhoudelijke inbreng in het parlementaire debat. Door zijn manier van politiek bedrijven kwam duidelijker naar voren dat de RPF groener en sociaaleconomisch minder rechts was geworden dan de SGP en ook het CDA.³² Dat wekte zeker in het begin vreemde bij het CDA, omdat het tot dan toe het kleine RPF tot zijn kamp rekende. De politieke profilering van de RPF moet overigens niet overdreven worden. Net als de SGP en het GPV stemde de RPF in de parlementaire jaren 1996-1997 en 1998-1999 in 70 procent of meer van de gevallen mee met het paarse kabinet. Daarmee gaven de drie kleine christelijke partijen meer steun aan de seculiere regeringscoalitie dan het CDA.³³ Die drie stemden in die jaren in zo'n 85 procent van de gevallen identiek, terwijl dat voor SGP, GPV, RPF en CDA voor twee derde deel van de stemmingen gold.³⁴

Na de vorming van de ChristenUnie liet Van Dijke ook blijken dat hij zich niet gebonden voelde aan het CDA in geval van regeringsdeelname. Hij reageerde bijvoorbeeld in december 2000 positief op de suggestie om samen met de PVDA en GroenLinks een kabinet te vormen, ook al hadden die partijen kort daarvoor met soms felle uitvallen richting de kerk gekozen voor de invoering van het homohuwelijk en de verruiming van euthanasie.³⁵ De ChristenUnie (en eerder de RPF) bleef nog wel belang hechten aan het conflict op de religieuze dimensie, maar liet zo dus bij monde van Van Dijke nadrukkelijk weten dat dat geen obstakel was voor (regerings)samenwerking met seculiere partijen op andere terreinen. De fragmentering van de Tweede Kamer sinds 1994 maakte dergelijke samenwerking ook gemakkelijker. Daarmee vestigde Van Dijke doeltbewust meer aandacht op andere dan de medisch-ethische kwesties. Het CDA ging nog verder en liet het partijpolitieke conflict op de religieuze dimensie goeddeels voor wat dat was, om samenwerking met seculiere partijen niet uit te sluiten. Daarmee was de religieuze dimensie in belangrijke mate geneutraliseerd in de Nederlandse partijpolitiek, ook al bleef die voor de ChristenUnie en zeker de SGP wél van belang. Maar de wil en de mogelijkheden voor partijen van christelijke origine om samen te werken op grond van de religieuze dimensie zijn zo afgenomen.

Verwijdering tussen SGP en ChristenUnie

In 1994 waren de banden tussen de SGP, het GPV en ook de RPF in principe nog nauw, aldus de geïnterviewde betrokkenen. Vooral over specifiek orthodox-protestantse kwesties als Israël, bijzonder onderwijs, vervolgde christenen en medische ethiek wisselden beleidsmedewerkers van de fracties informatie uit. In de fractievergadering van elke kleine christelijke partij kwam ook aan de orde op welke punten zij gezamenlijk het woord konden voeren. Van Dijke bepleitte ondertussen nadrukkelijker de samenbundeling van orthodox-protestantse krachten, omdat

volgens hem in een verder seculariserend Nederland orthodoxe christenen zich geen verdeeldheid mochten veroorloven. Minder gebonden aan een traditionele kerkelijke achterban, zoals de SGP en het GPV die kenden, betekende Van Dijk's electorale strategie meer concurrentie voor die partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994. Nadat de RPF als grootste van de kleine drie uit die verkiezingen kwam, kon de profileringsdrang van Van Dijk niet altijd op sympathie en begrip rekenen van de andere twee. Binnen de SGP groeide, niet ten onrechte, het gevoel dat haar opvattingen over de politieke rol van vrouwen en de theocratie als hinderpaal werden gezien voor Van Dijk's plannen om tot een gezamenlijk orthodox-christelijk front te komen. Op haar beurt taxeerde de RPF-leiding terecht dat de SGP niet van zins was om tot organisatorische samenwerking te komen, net nadat de partij een moeizame discussie over de vrouwenkwestie had doorgemaakt.

Ondanks de geestverwantschap waarvan in het dagelijkse parlementaire werk sprake was, nam de verwijdering tussen de SGP en vooral de RPF verder toe. Vanaf 1998 huisden de RPF- en GPV-fractie naast elkaar in het Kamergebouw. Na de lancering van de ChristenUnie in 2000 vergaderden die twee fracties ook gezamenlijk. Gemeenschappelijke woordvoerderschappen van SGP en ChristenUnie kwamen steeds moeizamer tot stand. Dat kwam niet alleen door inhoudelijke verschillen of problemen van praktische aard. In de staatkundig-gereformeerde beleving was, andermaal niet onjuist, een grotere en meer zelfbewuste ChristenUnie van mening dat die samenwerking met de SGP minder nodig had. Dat zelfbewustzijn bleek ook uit de soms hoge verwachtingen over zetelgroei van de fusiepartij. Weliswaar hadden de kleine christelijke partijen in 1998 nauwelijks geprofiteerd van het verlies van het CDA en waren er nadien ook weinig indicaties van een ruime groei, de hoop was dat de achterban van de Evangelische Omroep (EO; zo'n half miljoen mensen) de contouren aan zou geven voor de steun voor de ChristenUnie.³⁶

De CDA-fractie beschouwde de RPF en het GPV meestal als partijen als alle andere, namelijk relevant voor het verkrijgen van een meerderheid voor een wetsvoorstel. Dat kwam vooral aan de orde bij de zogeheten ethische kwesties, maar ook op het vlak van buitenlands beleid. Verder voelden vooral orthodox-protestantse Kamerleden van het CDA nog wel geestelijke verwantschap. De hoop van de ChristenUnie op meer zetels trok ook enige aandacht bij de christendemocraten, ook in het licht van regeringsvorming.³⁷ De electorale focus van het CDA was in de jaren 2001-2002 echter vooral gericht op het vinden van een goede leider en de bestrijding van paars in een stilzwijgend verbond met Pim Fortuyn. In 2003 had het CDA geen bijzondere voorkeur voor de ChristenUnie en/of de SGP, ook al zou volgens de ChristenUnie-fractievoorzitter André Rouvoet de gereformeerde premier wel die indruk hebben gewekt.³⁸ De uitnodiging van het CDA en de VVD tijdens de kabinetsformatie aan de twee kleine christelijke partijen om te spreken over regeringsdeelname, diende er vooral toe om beoogd coalitiepartner D66 tot compromissen te bewegen; daadwerkelijke toetreding of gedoogsteun van de SGP was immers van tevoren al nagenoeg uitgesloten voor de liberalen. In de coalitie-

onderhandelingen van 2003 liet zowel de ChristenUnie als de SGP blijken dat er voor hen geen breekpunten waren. Daarmee erkenden ze allebei dat er geen meerderheid voor hun afwijkende orthodox-christelijke standpunten te vinden was.

Binnen de ChristenUnie groeide ondertussen de gedachte dat een te nauwe associatie met de SGP voor haar (electorale) imago een handicap was, terwijl die partij electoraal gezien geen grote concurrent vormde. Veel (potentiële) ChristenUnie-stemmers ervoeren daarvoor de kerkelijke, sociale en politiek-inhoudelijke verschillen met de SGP als te groot. Op haar beurt poogde de SGP te voorkomen dat met name jongeren en hoger opgeleiden in haar achterban naar de ChristenUnie zouden trekken. In sociaal opzicht probeerde de leiding van de reformatorische zuil (het netwerk van bevindelijk-gereformeerde kerken en organisaties zoals de SGP en het *Reformatorisch Dagblad*) hen vast te houden via reformatorische studentenverenigingen en de staatkundig-gereformeerde jongerenorganisatie. Politiek gezien probeerde de SGP in 2002 vooral te onderstrepen dat de ChristenUnie weinig toegevoegde waarde had naast de machtspartij CDA en de principiële SGP.

Ook in 2002 stemden de SGP en de ChristenUnie in de Tweede Kamer in zo'n 85 procent van de gevallen hetzelfde.³⁹ Niettemin zette de verwijdering tussen beide partijen zich voort. De grote wisseling van Kamerleden en fractiemedewerkers bij de ChristenUnie was hierop ook van invloed. De hechte persoonlijke bindingen tussen SGP-Kamerleden als Bas van der Vlies en de voormalige GPV'ers Eimert van Middelkoop en Gert Schutte waren verleden tijd; men had steeds minder begrip voor elkaars kerkelijk-sociale achtergrond. De SGP besloot bovendien na de verkiezingen van 2002 definitief te stoppen met gezamenlijke woordvoerderschappen, niet alleen op grond van politiek-inhoudelijke en praktische overwegingen, maar ook omdat anders het vrouwelijke Tweede Kamerlid van de ChristenUnie Tineke Huizinga namens de SGP zou kunnen spreken. De staatkundig-gereformeerden namen naar eigen zeggen een welwillender houding aan ten opzichte van het eerste en tweede kabinet-Balkenende dan de ChristenUnie. SGP-fractievoorzitter Van der Vlies wilde vooralsnog ruimte bieden aan een kabinet met een partij van christelijke origine en een gereformeerde premier.⁴⁰ De ChristenUnie profileerde zich evenwel met haar zogeheten christelijk-sociale oppositie tegen het kabinet. Onder leiding van Rouvoet probeerde zij zich bovendien in de kabinetsonderhandelingen van 2003 te onderscheiden van de SGP, juist ook om onder niet-christelijke media en partijen het verschil in standpunten over bijvoorbeeld theocratie, vrouwen en sociaaleconomische kwesties aan te geven.⁴¹

Nadat de ChristenUnie in het voorjaar van 2003 kortstondig bij de kabinetsformatie betrokken was, groeide bij de partijleiding de wil om zich niet te laten opsluiten in medisch-ethische kwesties en nadrukkelijker regeringsdeelname na te streven.⁴² Met een christelijke motivatie vond zij ook toevallige meerderheden met partijen als de PVDA en GroenLinks over sociaaleconomische vraagstukken, milieu en immigratie. De SGP noemde de ChristenUnie vervolgens regelmatig links, wat voor menig gereformeerde niet als compliment klinkt.⁴³ Rouvoet verweet

op zijn beurt de staatkundig-gereformeerden dat zij in de coalitieonderhandelingen van 2003 wat al te volgzaam waren geweest. Ook zou de SGP 'vrij klakkeloos' het beleid van het tweede kabinet-Balkenende steunen.⁴⁴ Ondanks de soms wat zurige uitwisselingen liet Rouvoet weten het regelmatige overleg tussen ChristenUnie en SGP te missen, dat sinds de komst van Huizinga in de Tweede Kamer was gestaakt.⁴⁵ Tegelijkertijd ging hij niet in op de herhaalde oproep vanuit het SGP om meer gezamenlijk oppositie te voeren.

Het is wel begrijpelijk dat de SGP samen met de ChristenUnie wenste op te trekken. Ook al waren de electorale prestaties van de Unie tot dan toe nog niet groots geweest, de SGP vreesde wel de concurrentie onder haar kiezers. Door de verschillen tussen beide partijen klein te houden, kon een overstap van die kiezers worden voorkomen. Op haar beurt had de ChristenUnie weinig te winnen met al te nauwe banden met de SGP. Zij voelde de associatie met de SGP eerder als een handicap, niet alleen wat betreft haar electorale mogelijkheden, maar ook met het oog op de niet-christelijke media. Met opluchting constateerde de ChristenUnie in 2006 dat ze zich een eigen imago had weten te verschaffen: 'Belemmerende vooroordelen in de media als "klein rechts" hebben we van ons af kunnen schudden. Ook is er een onderscheiden mediaprofilering t.o.v. de SGP ontstaan.'⁴⁶ Niet alleen in de beeldvorming, ook in de dagelijkse parlementaire praktijk was er daadwerkelijk sprake van verwijdering, ook al werd daar de geestverwantschap wederzijds nog gevoeld. In de politiek van alledag speelde de religieuze dimensie echter geen prominente rol meer. De ChristenUnie profileerde zich meer op andere terreinen en zocht daarop actief toevallige meerderheden. Daardoor was er minder aandacht voor de religieuze dimensie en kwam meer naar voren dat de ChristenUnie op sociaaleconomisch en cultureel terrein minder naar rechts neigde dan de SGP.

Verwijdering tussen ChristenUnie en SGP op andere bestuurlijke niveaus

De ontwikkelingen in de Nederlandse partijpolitiek sinds 1994 hebben ertoe geleid dat de verschillen tussen de partijen van christelijke origine zich meer doen gelden op andere dimensies dan de religieuze. Het *Nederlands Dagblad* en *Reformatisch Dagblad* hebben hieraan veel aandacht besteed, omdat hun lezerspubliek nu eenmaal uit de achterban van vooral de ChristenUnie en de SGP bestaat. Dat heeft als gevolg gehad dat relatief kleine verschillen in het stemgedrag van beide partijen in de Tweede Kamer tot grote conclusies over hun onderlinge verwijdering in de landelijke politiek kon leiden. De twee partijen weten elkaar echter nog vaak te vinden op andere bestuurlijke niveaus. Niettemin heeft ook daar het uiteengroeien in de nationale partijpolitiek zijn weerslag gehad.

De ChristenUnie-top laat sinds 2002 steeds nadrukkelijker doorschemeren het niet zo erg te vinden als op lokaal niveau de Unie en de SGP niet met een gecombineerde kieslijst uitkomen wanneer dat niet per se noodzakelijk is voor het behalen van een zetel. Deze terughoudendheid heeft allereerst te maken met de wens van

de ChristenUnie zich te onderscheiden van de SGP en haar standpunten over vrouwen en godsdienstvrijheid. Herhaaldelijk laat de ChristenUnie weten dat zij meer winst boekt bij raads- en Statenverkiezingen als zij zelfstandig deelneemt dan met een gecombineerde ChristenUnie/SGP-lijst.⁴⁷ Daarnaast proeft de partijleiding dat in haar achterban samenwerking tussen de beide orthodox-christelijke partijen niet als automatisme geldt.⁴⁸ De Unie is dan ook niet geneigd om aan de wensen van de SGP tegemoet te komen, vooral wat betreft de positie van vrouwelijke kandidaten op een gecombineerde lijst. De vorming van de ChristenUnie heeft ondertussen de machtsverhouding tussen de klein-christelijke partijen veranderd, en dat biedt haar de mogelijkheid om minder aan de SGP tegemoet te komen. Na de raadsverkiezingen van 2002 laat de ChristenUnie daarom weten dat dat de laatste keer is geweest dat de SGP de samenwerking mag verbreken als er een ChristenUnie-vrouw (tussentijds) in de raad komt.

De SGP is dubbel in haar houding ten opzichte van de ChristenUnie. Enerzijds constateert zij dat de partijen uit elkaar groeien. Een deel van de SGP-achterban kan – en wil ook niet – de manier aanvaarden waarop de ChristenUnie invulling geeft aan christelijke politiek. De SGP probeert zich dan ook te onderscheiden door zich als principiëler dan de ChristenUnie te afficheren. Anderzijds heeft de partij de ChristenUnie soms ook nodig om politiek relevant te blijven. Zo is op eigen kracht voor de SGP een zetel in het Europees Parlement niet of nauwelijks te verwerven, waardoor zij zich vastklampt aan de ChristenUnie. Bovendien heeft de SGP, zoals al vermeld, in electoraal opzicht meer van de ChristenUnie te duchten dan andersom; het is dus in haar belang niet al te afwijkend van de ChristenUnie te opereren. De SGP-top zoekt daarom samenwerking met de Unie zonder te vervallen tot de positie van bijwagen.

De groeiende afhoudendheid van ChristenUnie-zijde en de dubbele houding van de SGP levert strubbelingen op tussen de twee partijen. Zo schieten bijvoorbeeld oproepen in reformatorische kring om de staatkundig-gereformeerde kandidaat op de gezamenlijke lijst voor het Europees Parlement in 2004 te steunen, bij de ChristenUnie in het verkeerde keelgat, ook omdat daarbij kritiek klinkt op haar christelijk gehalte. Partijleider Rouvoet verklaarde dat samenwerking op Europees, provinciaal of lokaal niveau ‘niet meer vanzelfsprekend’ is.⁴⁹ De landelijke SGP-top verruimde daarop in 2005 de criteria voor het verlenen van de SGP-naam aan lokale gecombineerde kieslijsten. Zij is niet meer tegen vrouwelijke ChristenUnie-kandidaten op niet-verkiesbare posities op de lijst. Verder zal de SGP geen bezwaar meer maken als een ChristenUnie-vrouw via voorkeurstemmen of tussentijdse opvolging in de raad komt. Bovendien kunnen de lokale kiesverenigingen een beroep doen op een hardheidsclausule om eventuele afwijzingen nogmaals te overwegen. Ondanks deze verruiming kwam er een heftige discussie binnen de partij op gang toen de SGP-naam geweigerd werd aan gecombineerde lijsten waarop Christen-Unie-vrouwen op een verkiesbare plaats stonden. Uiteindelijk zwichtte de partijleiding; zij stond uiteindelijk toe dat de kiesverenigingen zelf met tweederdemeerderheid kunnen bepalen of zij verkiesbare vrouwen op een gecombi-

neerde lijst accepteren. Uiteindelijk waren er 41 gecombineerde lijsten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006, tegen 49 in 2002. De ChristenUnie concludeerde in 2006 opnieuw dat zij meer wint als zij zelfstandig deelneemt aan de verkiezingen.⁵⁰ In raadszetels uitgedrukt is de ChristenUnie ondertussen groter dan D66, GroenLinks en de SP. Ze neemt bovendien aan tientallen colleges van burgemeester en wethouders deel.

Lokaal is er wel variatie in de relatie tussen ChristenUnie en SGP, afhankelijk van persoonlijke verstandhoudingen, de duur van de lokale samenwerking en/of kerkelijke, sociale en politieke verschillen tussen de lokale ChristenUnie- en SGP-verenigingen. Lokaal ervaren geestverwantschap kan dus nog nauwe samenwerking tot gevolg hebben. Van een automatisme in die samenwerking is op gemeentelijk niveau echter steeds minder sprake. Lokale verscheidenheid geldt trouwens ook voor de verhouding tussen de ChristenUnie en het CDA. De christendemocraten kennen nog lokale protestants-christelijke bolwerken, met name op de Veluwe. Daar bestaan weliswaar zorgen en twijfels over het christelijke gehalte van hun CDA, maar zo'n grote partij biedt meer invloedsmogelijkheden op landelijk niveau dan de ChristenUnie (of de SGP), waardoor afsplitsingen niet snel te verwachten zijn. Het christendom speelt daar in ieder geval nog wel een rol in zowel de electorale concurrentie als de partijpolitieke samenwerking.

Ook op de andere bestuursniveaus blijken nog gevoelens van geestverwantschap aanwezig tussen de drie partijen van christelijke origine. Ze hebben een lijstverbinding voor de verkiezingen voor de Eerste Kamer als dat voordelig voor hen is. Verder verbonden de ChristenUnie/SGP-combinatie en het CDA hun lijsten bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in 2004 en 2009.

Richting regeringsdeelname

In kringen van het landelijke CDA was vanaf 2002 irritatie te horen over de flirts van de ChristenUnie met linkse partijen en over de aanvallen van Rouvoet op medechristen premier Balkenende, aldus het christendemocratische Tweede Kamerlid Aart Mosterd. Veel aandacht kreeg de ChristenUnie aanvankelijk niet in de christendemocratische campagne; bij de Kamerverkiezingen van 2002 en 2003 en de Europese verkiezingen van 2004 is van concurrentiekracht van de ChristenUnie immers weinig gebleken. Dat veranderde langzamerhand als opiniepeilingen van Maurice de Hond vanaf eind 2004 een groeiende groep van CDA-kiezers laten zien die ook een stem op de ChristenUnie overwegen. Rouvoet brak dankzij de referendumcampagne over het Europees Grondwettelijk Verdrag in het voorjaar van 2005 definitief door in de niet-orthodox-christelijke media. Vervolgens bleef de Unie in peilingen van TNS-NIPO en De Hond hoger staan dan haar drie zetels die ze in de Kamer innam.

In de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 is de ChristenUnie daarom een nadrukkelijker mikpunt van het CDA geworden dan voorheen. De christendemocraten probeerden een link te leggen tussen de ChristenUnie enerzijds

en links, rood en PVDA anderzijds.⁵¹ Ook moest de Unie het ontgelden vanwege haar pogingen onder katholieke kiezers te werven. Het CDA-Tweede Kamerlid Jos Hessels gaf te kennen dat een katholiek niet op de ChristenUnie kan stemmen, omdat diens Kernprogramma verwijst naar een belijdenisgeschrift waarin de katholieke mis wordt afgeserveerd als ‘vervloekte afgoderij’.⁵² Voormalig voorzitter van de landelijke organisatie van migrantenkerken en CDA-Tweede Kamerlid Kathleen Ferrier probeerde de concurrentie van de ChristenUnie onder niet-westerse allochtonen met een christelijke achtergrond beperkt te houden.⁵³

Doordat de religieuze dimensie grotendeels geneutraliseerd is, komt de verdeeldheid tussen de partijen van christelijke origine op andere sociaaleconomische (en ook culturele) vraagstukken meer onder de aandacht. Die neutralisering is mede het gevolg van het feit dat deze partijen zich niet politiek willen isoleren door specifiek orthodox-christelijke standpunten te benadrukken. Zoals al vermeld besloot het CDA al in de aanloop naar de verkiezingen van 2002 niet langer te streven naar het terugdraaien van paarse wetgeving ten aanzien van ethische kwesties, maar naar een strikte naleving van die wetten. Ook de ChristenUnie erkende dat er geen meerderheid voor specifiek orthodox-christelijke standpunten te winnen viel. Dat liet de partij vooral blijken toen ze die niet als breukpunt beschouwde voor deelname aan de regering: ze koos uiteindelijk voor de meer pragmatische weg door wetgeving niet te willen wijzigen, maar te proberen de in haar ogen verkeerde praktijk terug te dringen, zoals bij de kabinetsformatie van winter 2007 duidelijk naar voren kwam.⁵⁴ Daarmee vormde eerder het imago van de ChristenUnie dan haar standpunten een struikelblok om na de verkiezingen van 2006 een kabinet met daarin ook PVDA aan een meerderheid te helpen. Of haar achterban als geheel zich bewust was van de koerswijziging op medisch-ethische kwesties is onduidelijk, in ieder geval juichten de leden de deelname aan het vierde kabinet-Balkenende van harte toe. Er leek een soort opluchting te bestaan over het feit dat er voor orthodox-protestanten nog ruimte was in het landsbestuur na de paarse periode. Bovendien sloot de voorkeur van de achterban van de ChristenUnie voor een centrumlinkse regering nauw aan bij de daadwerkelijk tot stand gekomen coalitie.⁵⁵

Het kabinetsbeleid bevat wat betreft de orthodox-christelijke standpunten vooral afspraken die relatief gemakkelijk weer te wijzigen zijn, zoals een extra subsidie hier, een commissie daar, een uitstel tot wetswijziging zus en een beperkte uitleg van het regeerakkoord zo. Voor daadwerkelijke keuzes (in wetten vastgelegd) op dit soort punten, zoals de mogelijkheid om discriminerend personeelsbeleid te voeren in het bijzonder onderwijs of afbreking van de zwangerschap, is de kleine ChristenUnie vooral afhankelijk van de steun van het CDA.⁵⁶ Wat betreft sociaaleconomische issues en het milieu is zij aangewezen op de PVDA. De ChristenUnie probeert met vallen en opstaan een trouwhartige coalitiepartner te zijn om te laten zien dat zij net als het CDA kan besturen en compromissen kan en wil sluiten. Bovendien vergt het besturen zo veel van de bewindslieden en fractieleden dat er weinig tijd meer overblijft voor partijpolitieke profilering, juist ook ten opzichte

van het CDA. Strategisch onderlegde christendemocraten als Hans Hillen vragen zich al af waarom de ChristenUnie zich niet aansluit bij het CDA, nu zij ook bestuurt en compromissen sluit.⁵⁷ Die suggestie klinkt ook vanuit de SGP.

De SGP kampt zelf ondertussen met stevige debatten over de juistheid en inhoud van haar theocratisch gedachtegoed, de verhouding tot seculiere en islamitische medeburgers en de politieke rol van de vrouw. Deels om een al te religieus-fundamentalistisch imago te vermijden, heeft zij het vrouwenlidmaatschap in principe toegestaan en het begrip theocratie verruild voor bijbels genormeerde politiek.⁵⁸ Tegelijk hoopt de partijleiding zo de interne discussies voorlopig te bezweren en de eenheid te bewaren. Dat doet ze verder door te pleiten voor het eigen geluid in plaats van met moslims, conservatieven of seculiere liberalen een coalitie te vormen, ook al klinken er pleidooien in reformatorische kring voor zulke bondgenootschappen om de islam dan wel het secularisme in Nederland te bestrijden.⁵⁹ Die eigen opstelling van de SGP komt ook tot uiting door de confrontatie met de ChristenUnie te zoeken, juist op de orthodox-christelijke standpunten. Het verwijt klinkt dat de ChristenUnie er maar weinig van maakt in de regering. Dat kan een strategie zijn om deze partij en het CDA te helpen bij de onderhandelingen binnen de regering, zoals Van der Vlies zelf heeft verklaard.⁶⁰ Meer waarschijnlijk is dat het een electorale strategie is om de ChristenUnie af te schilderen als een verwaterde christelijke partij à la het CDA om zo zichzelf het imago van de enig resterende bijbelgetrouwe partij aan te meten.⁶¹ Het kan echter evenzeer bedoeld zijn om de interne verdeeldheid over vrouwen, islam en theocratie te maskeren door in een aanval op een andere partij te laten zien wat de staatkundig-gereformeerde achterban vooral bindt, namelijk orthodox-christelijke standpunten over medisch-ethische kwesties.

De kritiek van staatkundig-gereformeerde zijde op de ChristenUnie moet wel in perspectief worden gezien. De SGP stemde in 2007 in de Tweede Kamer in bijna 90 procent van de gevallen mee met de regeringspartijen.⁶² Bovendien blijft de partij vasthouden aan gezamenlijke woordvoerderschappen in de Eerste Kamer, ook al wordt dat sinds 2007 soms door een vrouwelijke senator van de ChristenUnie gedaan en vergt een dergelijke constructie tussen een regerings- en een oppositiepartij meer overleg. En ondanks haar afkeuring van het Europese Hervormingsverdrag (ook wel Verdrag van Lissabon) is de SGP voor de Europese verkiezingen van juni 2009 andermaal een samenwerking aangegaan met de ChristenUnie, die zich heeft uitgesproken vóór dat verdrag. De ChristenUnie voegde zich na die verkiezingen bij een fractie van conservatieve, liberale en antifederale partijen (zoals de Britse Conservatieven) in het Europees Parlement, de *European Conservatives and Reformists* (ECR). De ChristenUnie vond de Conservatieven eerder nog te kritisch over Europa, te weinig bezorgd over het milieu en de zwakkeren in de samenleving en te positief over de vrije markt.⁶³ Door haar steun aan het Hervormingsverdrag kon zij niet langer deel uitmaken van de fractie uit de periode 2004 tot 2009, de *Independence/Democracy Group* (IND/DEM), die was gevormd op basis van verzet tegen het Europees Grondwettelijk Verdrag. Bovendien wilde de

ChristenUnie aansluiting bij meer acceptabele politieke partijen. De fractie van de christendemocratische Evangelische Volkspartij (EVP) wilde de ChristenUnie niet vanwege de wens van het CDA-smaldeel in de EVP dat de ChristenUnie ook lid zou worden van de EVP zelf. Daardoor bleef er weinig anders over dan samenwerking met de Conservatieven.

Voor de Britse Conservatieven was een volwaardig fractielidmaatschap van de SGP niet acceptabel vanwege het vrouwenstandpunt. De partij eiste dat de SGP bij de volgende verkiezing vrouwen op de lijst zou zetten. Dat ging de SGP te ver, ook al gaf het landelijk bestuur aan dat volgens de huidige statuten 'there is no blockade at all for women to use their full political rights in the name of the SGP'. De SGP wees ook de optie van geallieerd lidmaatschap af, ook al was nog niet volstrekt helder wat dat precies inhield; de partij wenste echter niet als bijwagen te fungeren.⁶⁴ Het gevolg was dat de ChristenUnie en de SGP ondanks een gezamenlijke lijst en gemeenschappelijk programma niet van één fractie in het Europees Parlement deel uitmaken. Het stemde de SGP bitter dat de ChristenUnie zich niet solidair met haar had verklaard en dat het tot een breuk kwam. De kritische opstelling van de SGP tegenover de ChristenUnie op landelijk niveau heeft zeker niet geholpen om die scheuring te voorkomen, geeft voormalig ChristenUnie-europarlementariër Hans Blokland aan. En ook al werken de Europese beleidsmedewerkers van de beide delegaties ondanks de breuk nog goed samen, Arie Slob, fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer, laat weten dat een gezamenlijke lijst van beide partijen voor hem alleen nog nodig is als er zelfstandig geen zetel verworven kan worden.⁶⁵ De ChristenUnie zou gezien haar huidige omvang in staat moeten zijn in 2014 zelfstandig een zetel te halen in het Europees Parlement, de SGP niet. Ook al is binnen de Unie zo nu en dan nog de oproep te horen dat de overgebleven christenen en hun partijen in Nederland juist in deze tijd van ontkerstening zouden moeten samenwerken, de partij lijkt eerder het tegendeel te doen.

Einde van partijpolitiek christendom?

De kritiek van de SGP op de ChristenUnie in Den Haag klinkt als het logische verwijt van een oppositiepartij aan een regeringspartij die beide tot dezelfde politieke stroming behoren. Dat geldt ook voor het verweer van de Unie dat de SGP weinig anders had kunnen doen om specifiek orthodox-christelijke standpunten te realiseren als zij in de regering zou hebben gezeten. Toch maakt de top van de ChristenUnie soms een gekwetste indruk na kritiek uit staatkundig-gereformeerde hoek. Dat kan liggen aan persoonlijke overgevoeligheid van de betrokken personen. Het kan ook zijn dat ChristenUnie-politici anders dan hun collega's van het CDA er nog niet helemaal aan gewend zijn door medechristenen terecht te worden gewezen. In ieder geval laat de discussie tussen ChristenUnie en SGP verdeeldheid zien over de te volgen tactiek om nog orthodox-christelijke standpunten uit te dragen in de Nederlandse partijpolitieke arena, waar de religieuze

dimensie goeddeels geneutraliseerd is. Waar de SGP in het relatieve isolement van de reformatorische zuil haar christelijke opvattingen zuiver wil laten horen, zoeken de ChristenUnie en geestverwante organisaties als de EO meer de dialoog met de seculiere wereld.

Die verdeeldheid speelt overigens niet alleen tussen de ChristenUnie en de SGP, maar ook binnen de Unie. Een bont gezelschap van mensen, zoals de voormalige voorzitter van de Tweede Kamerfractie van de RPF Leerling en de oud-directeur van het partijbureau en ex-campagneleider Henk van Rhee, neigen ernaar – zij het op verschillende manieren – om het accent te leggen op het expliciet uitdragen van de christelijke boodschap. Een andere groep met vaak een bestuurlijke of GPV-achtergrond, met mensen als Van Middelkoop, Slob en de theoloog Ad de Bruijne, geeft aan dat de ChristenUnie de taak resteert om rust en orde te handhaven in Nederland, nu er voor haar afwijkende orthodox-christelijke standpunten geen meerderheid meer is te vinden.⁶⁶ Het verwijt dat deze benadering minder principieel zou zijn, wordt gepareerd met het argument dat alles principieel is: God wordt ook geëerd met een goed milieubeleid.⁶⁷

Deze uiteenlopende stijlen van politiek bedrijven doen denken aan het meer getuigend ingestelde deel van de RPF en het meer bestuurlijke GPV, en de daarmee corresponderende richtingen binnen de ChristenUnie. De secularisering van de Nederlandse politiek kan er echter toe leiden dat in beide stromingen bewegingen ontstaan die het partijpolitieke christendom zelf ondermijnen. In de getuigende groep zou de wens tot politieke afzijdigheid zich kunnen ontwikkelen tot de opvatting dat het christelijk geluid met het werken in de samenleving helderder en verder klinkt dan in het politieke bedrijf. Van zo'n beweging lijkt echter nog weinig zichtbaar; vanuit de evangelische groeperingen en de Vergadering van Gelovigen, die zich afzijdig wilden houden van politiek om geen vuile handen te hoeven maken, werden juist na de oprichting van de ChristenUnie in 2000 stappen gezet om de partij te ondersteunen.

De ondermijning van het partijpolitieke christendom komt eerder vanuit de tweede stroming. De vrijgemaakt-gereformeerde theoloog De Bruijne stelt bijvoorbeeld dat er geen bijbelse opdracht is om een samenleving te kerstenen. Hij vindt het daarom goed dat de ChristenUnie steeds verder afstand neemt van het herkersteningsideaal en dat de partij niet haar afwijkende orthodox-christelijke standpunten aan de seculiere meerderheid probeert op te dringen. Hij waardeert het dat de ChristenUnie nu meer zakelijke politiek bedrijft en daarmee het herkersteningsideaal steeds minder nastreeft. De Bruijne gaat echter verder. Kerken zijn voor hem de aangewezen organisaties om het christelijke geluid te laten horen. Hij ziet geen bijbelse opdracht voor christenen om zich in een christelijke politieke partij te organiseren; die kunnen en mogen volgens hem ook in niet-christelijke partijen de samenleving dienen.⁶⁸ Dit is geen doorbraak van Barthiaanse snit zoals halverwege de twintigste eeuw. Het gaat er hier immers niet om of christelijke organisaties theologisch te rechtvaardigen zijn, maar of het praktisch nog haalbaar is om een christelijke staat en maatschappij te realiseren. Een individueel in plaats

van georganiseerd christendom past wel in een tijd waarin het netwerk van organisaties van orthodox-christelijke snit langzamerhand verkruint en individualisering zich tot in de verste uithoeken van het christendom manifesteert.⁶⁹ Grootschalig georganiseerd christelijk verzet tegen secularisatie en secularisme is daarom niet meer te verwachten, ook al lijkt voor de nu nog overgebleven christenen – juist ook jongeren – de betekenis van het geloof weer wat groter.⁷⁰

De ChristenUnie heeft bij de raads- en Kamerverkiezingen van 2006 en de Statenverkiezingen van 2007 nog nooit zo veel machtsposities verworven op gemeentelijk, landelijk en provinciaal niveau, ook niet in vergelijking met haar voorgangers. De partij heeft dat echter alleen gekund door te aanvaarden dat typisch orthodox-christelijke wensen niet kunnen worden verwezenlijkt en door te zoeken naar toevallige meerderheden met andere partijen. Een partijorganisatie kan overleven als machtsvehikel, zoals het CDA heeft laten zien in tegenstelling tot alle voorspellingen over zijn einde in een tijd van verdergaande secularisering. De vraag is echter hoelang een expliciet christelijk programma nog als bindmiddel kan functioneren binnen de ChristenUnie, nu de partij zelf de specifiek orthodox-christelijke issues niet meer als haalbaar beschouwt en de individualisering zich ook in haar achterban verder voortzet.

Om het behoud van de Nederlandse natie

De ChristenUnie wil zich dus niet laten opsluiten in een politiek isolement door exclusief te focussen op medisch-ethische kwesties, maar zoekt naar toevallige meerderheden op andere terreinen om delen van haar programma te verwezenlijken. Door de Europese integratie en de komst van migranten met een islamitische achtergrond is ook het behoud van de Nederlandse natie een belangrijk thema in de landelijke politiek geworden. Van oudsher hechten de kleine orthodox-christelijke partijen grote waarde aan de instandhouding van de nationale cultuur en bevoegdheden, ook in Europees verband.⁷¹ Nu dat behoud een prominentere rol heeft gekregen in de Nederlandse politiek, zou dat consequenties kunnen hebben voor de samenwerkingspatronen van de ChristenUnie.

In het Europees Parlement heeft de ChristenUnie evenals haar voorgangers laten zien onder bepaalde voorwaarden te willen samenwerken met allerlei partijen die zich kanten tegen al te veel Europese integratie. Weliswaar heeft zij met de *European Christian Political Movement* initiatieven ontplooid voor de vorming van een Europees samenwerkingsverband van nationale partijen op specifiek christelijke grondslag, maar dat is tot nog toe een marginale aangelegenheid gebleven. En zonder een fractie met de nodige leden uit de diverse lidstaten kan een enkele partij nauwelijks iets uitrichten in het Europees Parlement. Toetreding tot de grote fractie van de EVP in het Europees Parlement (met onder meer het CDA) heeft de gecombineerde ChristenUnie/SGP-geleding lange tijd afgewezen, omdat die in haar ogen te pro-Europees was. Sinds 1994 kenden de SGP, GPV en RPF (en

later de ChristenUnie) gelegenheidssamenwerking met allerlei partijen die zich afkeerden van het Europese federalisme. In 2004 werkten de ChristenUnie en de SGP bijvoorbeeld samen in de IND/DEM-fractie met de Italiaanse Lega Nord (zij het voor een beperkte tijd), de Poolse Liga van Families, de UK Independence Party en de Zweedse Juni-lijst. Deze vooral technische samenwerking bood de europarlementariërs van de ChristenUnie en de SGP de noodzakelijke personele en financiële ondersteuning om in het Parlement effectief te opereren. Daarbij werkten zij bij gelegenheid nauw samen met de christendemocraten, maar ook met de groenen. De christelijke europarlementariër Paul van Buitenen van Europa Transparant kreeg in de christelijke media de nodige aandacht. Nadat hij in 2004 met twee zetels in het Europees Parlement kwam, schoven enkele beleidsmedewerkers van de ingekrompen ChristenUnie/SGP-fractie naar hem door. Nadat zijn partij uit elkaar viel, heeft Van Buitenen aansluiting bij de ChristenUnie overwogen. Daar zagen de ChristenUnie en haar europarlementariër Blokland echter weinig heil in, gezien de onhandige werkwijze van Van Buitenen in het Europees Parlement.

Binnen de ChristenUnie leefde wel kritiek op de Europese samenwerkingspartners. In 2008 volgde het partijcongres van de ChristenUnie het advies van een commissie om als eerste aansluiting bij de fractie van de EVP te onderzoeken na de Europese verkiezingen van 2009.⁷² De wens van het CDA dat de ChristenUnie ook zou moeten toetreden tot het (Europese) partijverband van de EVP was echter te veel gevraagd, zoals reeds vermeld. De ChristenUnie sloot zich uiteindelijk aan bij de ECR-fractie met partijen van antifederale, conservatieve en liberale snit uit onder meer het Verenigd Koninkrijk, Polen en Tsjechië. De soevereine integriteit van de natiestaat is een van de uitgangspunten van deze fractie.

De vraag is in hoeverre de ChristenUnie bereid is om – net als op Europees niveau – ook in de nationale politiek samen te werken met allerlei partijen om de nationale identiteit te behouden. Daarbij kan ook het christendom een rol spelen. In dit hoofdstuk is vooral aandacht besteed aan de politieke effecten van het georganiseerde christendom in de vorm van kerklidmaatschap en politieke partijen met een christelijke grondslag. De geconstateerde afname in het politieke belang van het georganiseerde christendom hoeft echter niet te betekenen dat het christendom helemaal geen sporen meer nalaat in de Nederlandse politiek. Ongeorganiseerd ‘cultureel’ christendom kan ook zijn stempel drukken op de Nederlandse politiek in de vorm van hedendaagse gebruiken, gewoontes, waarden en normen in de buitenkerkelijke samenleving die voortvloeien uit het christelijker verleden van Nederland. Een kleine meerderheid van 55 procent van de Nederlandse bevolking voelt zich in ieder geval nog het meest verwant met het christendom, en in mindere mate met het jodendom en humanisme.⁷³ Bovendien beschouwt 48 procent van de Nederlanders religie als enigszins tot heel belangrijk voor de identiteit als Nederlander en als Europeaan.⁷⁴ Een beroep op het cultureel christendom zou zo dus de basis kunnen zijn voor nieuwe partijpolitieke frontvorming.

De conservatief-liberale vvd en de anti-islamitische pvv verwijzen namelijk allebei (weer) naar de joods-christelijke traditie in hun omschrijving van de Nederlandse natie. Zou dat de opmaat zijn voor nauwere samenwerking met de ChristenUnie? Partijleider Rouvoet sluit per slot van rekening ook samenwerking met de pvv niet uit, maar meent wel dat deze partij, maar ook de vvd, de verkeerde conclusie uit het christendom heeft getrokken door het te gebruiken als middel om mensen (en vooral moslims) uit te sluiten.⁷⁵ Ook al is zijn achterban niet altijd even happig op islam in Nederland, Rouvoet vraagt voor moslims dezelfde godsdienstvrijheid als voor christenen. Daarmee markeert hij zijn partij niet alleen ten opzichte van de pvv, maar ook ten opzichte van de SGP, die moslims in Nederland minder ruimte wil bieden dan christenen.⁷⁶ Het christendom blijkt dus geen partijpolitiek bindmiddel wat betreft het behoud van de natie te zijn, omdat er op verschillende wijze gebruik van gemaakt wordt. Het cultureel christendom heeft te weinig eenduidige sporen nagelaten. De ChristenUnie wil op landelijk niveau een andere natie in stand houden dan SGP, pvv of vvd dat wensen.

Slot

De ChristenUnie en haar voorganger de RPF vonden hun oorsprong in het verzet tegen het verminderde belang van het christelijk principe in de Nederlandse politiek, vooral in de grotere, van origine christelijke partijen. Tot 1994 was voor de RPF alsook voor het GPV en de SGP vooral een rol in de politieke marge weggelegd. De daaropvolgende fragmentarisering van het Nederlandse partijenlandschap heeft meer ruimte geboden aan kleine partijen om af en toe aan de macht mee te doen. De ruimte voor orthodox-christelijke standpunten is echter afgenomen. Na de paarse regeerperiode is de conflictlijn tussen partijen met een seculiere en christelijke achtergrond goeddeels verdwenen, vooral doordat het CDA uiteindelijk niet meer de paarse wetgeving over homohuwelijk en euthanasie wenste terug te draaien. Die conflictlijn nam ook in relevantie af doordat steeds minder kiezers klassieke onderscheidende christelijke standpunten, zoals het verbod op euthanasie, relevant voor hun stemkeuze vinden. Deze trend reflecteert de afnemende effecten van het georganiseerd christendom zoals Nederland dat gekend heeft.

De ChristenUnie houdt nog wel min of meer vast aan de van de meerderheid afwijkende orthodox-christelijke standpunten, vooral op medisch-ethisch vlak. Niettemin zoekt zij in navolging van de RPF actief naar toevallige meerderheden inzake milieu- en sociaal beleid. Daarmee krijgen de verschillen tussen ChristenUnie, SGP en CDA over die kwesties meer aandacht. De ChristenUnie gaat op landelijk niveau ad hoc coalities met linkse partijen aan en neemt sinds 2007 deel aan een centrumlinkse regering, terwijl zij zich op Europees niveau juist ook op seculiere, rechtse partijen oriënteert. Christelijke geestverwantschap blijkt echter nog altijd tot op zekere hoogte haar samenwerking met andere partijen te bepalen, soms nog met CDA, meer nog met de SGP. Dat is een geestverwantschap op grond

van een expliciet christelijke leer. Cultuurchristendom biedt nog geen basis voor partijsamenwerking. Het christendom heeft te weinig eenduidige sporen nagelaten om partijen als pvv en ChristenUnie een gezamenlijk front te laten vormen in de verdediging van de Nederlandse identiteit.